

منطق الطیر

با تصحیح دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر سعید الله قره بگلو

منطق الطیر، اثر بی‌همتای عطار نیشابوری، بی‌نیاز از توصیف است. از این اثر شیوا و دل‌انگیز نسخه‌های بسیاری به چاپ رسیده، که یکی از جدیدترین طبع‌های آن، با تصحیح دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر سعیدالله قره‌بگلو روانه بازار کتاب گردیده است. در این نوشتار به بررسی پیش‌گفتار بسیار کوتاه این طبع تازه می‌پردازیم.

مصححان در معرفی یکی از نسخه‌هایی که این تصحیح بر اساس آنها صورت گرفته است، نوشته‌اند: «متن چاپی دکتر محمد روشن ... این چاپ با چاپ زنده‌یاد دکتر گوهرین تقریباً همخوان و یکسان است و موارد اختلاف بسیار نادر».

در چاپ زنده‌یاد دکتر گوهرین و نیز در چاپ دکتر محمد روشن، یکی از دو نسخه قونیه اساس کار قرار گرفته است. این نسخه در مقدمه دکتر گوهرین و دکتر روشن با علامت «ق. ۱» نشان داده شده است؛ لذا همان‌گونه که مصححان به درستی یادآور شده‌اند، تقریباً همخوان و یکسان هستند و موارد اختلاف بسیار نادر است. حال این سؤال مطرح می‌شود که همان‌گونه که در تصحیح بر اساس نسخه‌های خطی، مصحح «نسخه‌هایی را که بر اساس نسخه‌ای واحد استنساخ شده‌اند و از نظر تصحیح و صورت و معنای آن کتاب متضمن نکته‌ای کتاب‌شناسانه و زبان‌شناسانه نیستند، از دور مقابله بیرون می‌برد» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۱۹۸)، چگونه است که مصححان یکی از دو نسخه چاپی فوق را از دور مقابله بیرون نبرده‌اند! همین سؤال درباره چاپ زنده‌یاد دکتر محمدجواد مشکور و طبع روان‌شاد میرزا محمدحسین‌خان ذکاءالملک (فروغی)، که به گفته مصححان با چاپ دکتر مشکور بسیار همخوان است نیز مطرح است.

نیما وحیدی*

- * منطق الطیر.
- * فریدالدین عطار نیشابوری.
- * تصحیح و شرح دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر سعیدالله قره بگلو.
- * چاپ اول از ویراست دوم، تبریز: آیدین، ۱۳۸۴.

مصحّحان در معرفی نسخه‌های چاپی، که این تصحیح بر اساس آنها صورت گرفته است، برخی نسخه‌ها را دو بار به حساب آورده‌اند؛ از جمله چاپ گارسن دوتاسی، طبع سال ۱۸۷۵ میلادی در پاریس، که از جمله نسخ مورد مقابله زنده‌یاد دکتر مشکور و زنده‌یاد دکتر گوهرین بوده است، یک بار مستقل به حساب آمده است و بار دوم تحت عنوان شماره ۸، یعنی «پاورقی‌های نسخه مشکور و گوهرین» همچنین «نسخه خطی مجلس که در پاورقی چاپ گوهرین آمده و با علامت مح مشخص شده»، یک بار مستقل به حساب آمده است و بار دیگر با عنوان شماره ۸.

مصحّحان یادآور شده‌اند که از جمله نسخه‌های اساس این تصحیح، پاورقی‌های نسخه مشکور و گوهرین می‌باشد. از جمله نسخه‌های مورد مقابله طبع مشکور، آن‌چنان که در مقدمه آن چاپ می‌خوانیم (مشکور، ۱۳۵۳: مقدمه، ص پنجاه و پنج)، نسخه متعلق به حاج حسین نخجوانی است، که با علامت «ح - ن» مشخص شده است و نسخه متعلق به حاج محمد نخجوانی با علامت «م - ن» اما از هیچ کدام از این دو نسخه در پاورقی‌های چاپ حاضر نشانی نیست. همچنین از جمله نسخ مورد مقابله چاپ زنده‌یاد دکتر گوهرین، نسخه دربار سلطنتی است که با علامت «در» ذیل صفحات آن چاپ آمده است. از مقابله نسخه دربار نیز در چاپ مصحّحان نشانی نمی‌توان یافت.

در پیشگفتار کتاب، ضمن معرفی نسخ مورد استفاده مصحّحان آمده است: «نسخه چاپی به تصحیح زنده‌یاد دکتر سیدصادق گوهرین، که بر اساس پنج نسخه موجود در قونیه نوشته شده، در سال‌های ۶۴۱، ۶۸۰، ۶۸۵، ۶۹۱، ۶۹۸ ... فراهم آمده است». حال آنکه نسخه چاپی زنده‌یاد دکتر گوهرین بر اساس یک نسخه موجود در قونیه است، نه پنج نسخه، و سال‌های یادشده، ارقامی است که هریک از صاحب‌نظران به حدس و گمان، سال کتابت نسخه را بر اساس انجنامه کتاب چنان خوانده‌اند. آن‌چنان که در مقدمه چاپ زنده‌یاد دکتر گوهرین آمده است: «به طوری که در عکس الصاقی کتاب حاضر ملاحظه می‌شود، سال کتابت کتاب با علایمی رمزمانند، که به سیاق شباهتی دارد، نوشته شده است و چون از خواندن این علایم عاجز بودم، آن را به استادان محترمی که سالیانی دراز با این گونه نسخ قدیمی سروکار دارند، نشان دادم و آنان هریک این رقم را به نحوی خاص خواندند؛ یکی ۶۴۱ دیگری ۶۸۰، سومی ۶۸۵ چهارمی ۶۹۱ و پنجمی ۶۹۸ (گوهرین، ۱۳۷۲: مقدمه، ص بیست و پنج).

چگونه ممکن است مصحّحان، کتاب منطق الطیر را بر اساس ۱۲ نسخه خطی و چاپی در ویراست اول (۱۳۷۹) و ۸ نسخه خطی و چاپی در ویراست دوم تصحیح کرده باشند، اما با سال کتابت اقدم نسخ دو چاپ مورد مقابله - طبع دکتر گوهرین و طبع دکتر محمد روشن - آشنا نباشند؟

در پیشگفتار کتاب، روش تصحیح به روشنی معلوم نیست؛ چنان که می‌خوانیم: «در تصحیح حاضر، اعتبار اقدم نسخ و حرمت نسخه‌های کهن

ملحوظ بوده است؛ اما هرگاه صحت و حجیت نسخه متأخر روشن و قطعی می‌نمود و یا آنجا که خطای کاتب و ناسخ نسخه کهن مسلم بود، ضبط درست متأخر را بر نادرستی نسخه متقدم ترجیح دادیم». همچنین «این تصحیح بر اساس نسخه‌های چاپی زیر، که هر کدام بر اساس چند نسخه خطی معتبر فراهم آمده، صورت گرفته»، و پس از معرفی نسخ یادشده آمده است: «در انتخاب واژه یا ترکیب، آنجا که در ضبط نسخه‌ها اختلاف بود، به سبک گفتار و گونه تفکر عطار و ساختار سخن او، که در منظومه‌های دیگرش بازتاب دارد، توجه شده و همان طور که اشاره شد، گاهی ضبط درست متأخر بر ضبط نادرست متقدم ترجیح داده شده است».

آیا مصحّحان بر مبنای نسخه اساس مثنوی منطق الطیر را تصحیح کرده‌اند؟ از توضیحات پیشگفتار پاسخ روشنی برای این سؤال نمی‌توان یافت. در مقدمه، آنجا که سخن از چگونگی تصحیح کتاب است، هیچ نسخه‌ای، نسخه اساس معرفی نشده است. اما از پانویشت و توضیحات برخی ابیات درمی‌یابیم که گویا به هر حال، نسخه‌ای به عنوان نسخه اساس منظور نظر مصحّحان بوده است. به عنوان مثال، پس از بیت ۱۰ تصحیح مصحّحان، در طبع زنده‌یاد دکتر گوهرین که بر اساس اقدم نسخ شناخته شده است، ابیات زیر آمده است:

روح را در صورت پاک او نمود

این همه کار از کفی خاک او نمود

عقل سرکش را به شرع افکنده کرد

تن به جان و جان به ایمان زنده کرد

متن طبع مصحّحان فاقد این دو بیت است. در توضیح آن در پاورقی می‌خوانیم: «گ [گوهرین] دو بیت اضافه دارد» و دو بیت فوق را در قسمت اضافات نسخ ضبط کرده‌اند. حال این پرسش مطرح می‌شود که بر اساس چه نسخه‌ای طبع گوهرین دو بیت اضافه دارد؟

همچنین پس از بیت ۳۷ چاپ مصحّحان، در طبع گوهرین چهار بیت ضبط شده است که چاپ مصحّحان فاقد آنهاست. در پاورقی قید شده است: «طبع دکتر گوهرین چهار بیت اضافه دارد» و چهار بیت را در اضافات نسخ قید کرده‌اند. باز این سؤال مطرح می‌شود که بر اساس چه نسخه‌ای طبع گوهرین چهار بیت اضافه دارد؟ همین سؤال را در بسیاری از صفحات می‌توان درباره طبع زنده‌یاد دکتر محمدجواد مشکور هم کرد.

از آنجا که نوشته‌اند: «در انتخاب واژه یا ترکیب ... به سبک گفتار و گونه تفکر عطار و ساختار سخن او که در منظومه‌های دیگرش بازتاب دارد، توجه شده»، در بادی امر به ذهن می‌رسد که مصحّحان از روش التقاطی بهره برده‌اند؛ اما چنان که گفته‌اند: «وقتی از اثر مورد نظر، نسخه‌ای مضبوط و معتبر به دست نیاید و چند نسخه مغلو و نامضبوط فراهم آید، نمی‌توان از شیوه تصحیح بر مبنای نسخه اساس بهره‌مند شد، از این رو مصحّح ناگزیر است که در این موارد به تصحیح التقاطی بپردازد» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۲۷۸) اما چنان نیست که از منطق الطیر فقط چند نسخه

«مغلوط و نامضبوط» به یادگار مانده باشد؛ بلکه از این اثر نسخه‌هایی معتبر و ارجمند از قرون نزدیک به زمان تألیف آن از دستبرد زمانه مصون مانده است. پس روش التقاطی در تصحیح این اثر ارجمند، روشی علمی نیست. روش تصحیح این کتاب آیا روشی بوده است که از آن به شیوه بینابین (همان: ۲۸۰) تعبیر کرده‌اند؟ هم از آنجا که هیچ نسخه‌ای نسخه‌ اساس معرفی نشده است، روش بینابین نیز نمی‌تواند روش تصحیح متن حاضر قرار گرفته باشد.

آیا مصححان در تصحیح منطق الطیر شیوه‌ای تازه ابداع کرده‌اند؟ دانسته نیست؛ اما آنقدر هست که خواننده کنجکاو درمی‌یابد که در تصحیح برخی ابیات، از نوعی روش قیاسی استفاده شده است. ابیات بسیاری را می‌توان یافت که از ترکیب نسخه‌های چاپی متفاوت شکل گرفته‌اند. قدیمی‌ترین نسخه‌ای که تا کنون از منطق الطیر می‌شناسیم، نسخه‌ای است متعلق به قرن هفتم، که نسخه‌ اساس تصحیح زنده‌یاد دکتر گوهرین (ق. ۱) و تصحیح دکتر محمد روشن (قرینه ۱) و تصحیح استاد شفیی کدکنی (مراغی. ۱) می‌باشد، و آن‌چنان که گفته‌اند: «تا کنون نسخه‌ای از منطق الطیر به درستی و کمال این نسخه در جهان دیده نشده است، هم به لحاظ اشتغال بر ضبط‌های کهن و هم از دید دقت و امانت در نقل ابیات» (شفیی کدکنی، ۱۳۸۳: ۲۱۱).

با مقایسه‌ صد بیت اول تصحیح دکتر انزلی‌نژاد و دکتر قره‌بگلو با تصحیح زنده‌یاد دکتر گوهرین - که بر اساس اقدم نسخ است - حداقل در ضبط ۳۰ بیت اختلاف مشاهده می‌شود، که هیچ «حجّیتی» برای ضبط نسخه متأخر نمی‌توان یافت. ضبط برخی از این ابیات منطبق است با چاپ زنده‌یاد دکتر مشکور، که متن آن تصحیح روان‌شاد مجدی است بر اساس نسخه فروغی. به منظور آشنایی بیشتر با چگونگی تصحیح مصححان و اعتبار این سخن که «هرگاه صحت و حجّیت نسخه متأخرتری روشن و قطعی می‌نمود ...

ضبط درست متأخر را بر نادرستی نسخه متقدم ترجیح دادیم»، چند بیت از میان ۴۰ بیت اول تصحیح حاضر را با ضبط دکتر گوهرین که بر اقدم نسخ استوار است، مقایسه می‌کنیم. در این مقایسه می‌بایست به این نکته اساسی توجه داشته باشیم که مصحح هیچ‌گاه مأذون نیست آنجا که دلیل صحتی برای ضبط نسخه‌ اساس یا اقدم نسخ بتوان یافت، به ضبط‌های دیگر روی آورد. هرچند آن ضبط‌های دیگر زیباتر، معقول‌تر و موجّه‌تر باشد.

ضبط دکتر گوهرین بر اساس اقدم نسخ	ضبط مصححان
....	بیت ۶ کرد در شش روز هفت‌انجم پدید
وز دو حرف آورد نه طارم پدید	وز دو حرف امر نه طارم پدید
....	بیت ۱۲. گاه گل بر روی آتش دسته کرد
گاه پل بر روی دریا بسته کرد	گاه پل بر آب دریا بسته کرد
....	بیت ۱۵. بست موری را کمر چون موی سر
کرد او را با سلیمان در کمر	کرد او را با سلیمان هم کمر
....	بیت ۱۷. سوزنی چون دید با عیسی به هم
بخیه با روی اوفکندش لاجرم	بخیه‌ای بروفکندش لاجرم لاجرم
....	بیت ۱۸. تیغ را از لاله خون‌آلود کرد
گلشن نیلوفری از دود کرد	گنبد نیلوفری از دود کرد
....	بیت ۲۰. در سجودش روز و شب خورشید و ماه
کرد پیشانی خود بر خاک راه	سوده پیشانی خود بر خاک راه
....	بیت ۲۳. طوطی را طوق از زر ساخته
هددی را پیک ره، بر ساخته	هدهدی را پیک رهبر ساخته
....	بیت ۲۴. مرغ گردون در رهش پر می‌زند
بر درش چون حلقه‌ای سر می‌زند	بر درو [در او] حلقه‌سان سر می‌زند
گاه عصایی را سلیمانی دهد	بیت ۲۹. گاه دیوی را سلیمانی دهد
....	گاه موری را سخنرانی دهد
....	بیت ۳۴. گر کسی پیکان به خون پنهان کند
او ز غنچه خون در پیکان کند	او ز غنچه خون در آن پیکان کند
....	بیت ۳۷. عقل کارافتاده، جان دلداه زوست
آسمان گردان زمین استاده زوست	آسمان گردان، زمین افتاده زوست
گرچه هست از پشت ماهی تا به ماه	ابیات ۲۸ و ۲۹. هرچه هست، از پشت ماهی تا به ماه
جمله ذرات بر ذاتش گواه ...	جمله ذرات بر ذاتش گواه ...

پی‌نوشت

- * کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی.
- ۱. کوه چون سنگی شد از تقدیر او هم زمینش خاک بر سر مانده است هشت خلدش یک ستانه بیش نیست جمله در توحید او مستغرقند

کتابنامه

- انزلی‌نژاد، رضا و قره‌بگلو، سعید، ۱۳۷۹، منطق الطیر. چاپ اول، تهران: جامی.
- روشن، محمد، ۱۳۷۷، منطق الطیر. چاپ دوم، تهران: نگاه.
- شفیی کدکنی، ۱۳۸۳، محمدرضا، منطق الطیر. چاپ اول، تهران: سخن.
- گوهرین، سیدصادق، ۱۳۷۲، منطق الطیر. چاپ نهم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مایل هروی، نجیب، ۱۳۶۹، نقد و تصحیح متون. چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- مشکور، محمدجواد، ۱۳۵۳، منطق الطیر. چاپ چهارم، تهران: کتاب‌فروشی تهران.

بحر آبی گشت از تشویر او
هم فلک چون حلقه بر در مانده است
هفت دوزخ یک زفانه بیش نیست
چیست مستغرق؟ که سحر مطلقند